

Bebyggelsemönster, byggnadstradition och arkitektur

Bebyggelsemönster och byggnadstradition på landsbygden

Gårdar och byar

Det finns en bebyggelsemässig kontinuitet från förhistorisk tid in i nutid. Många av de nutida bebyggelselägena på landsbygden har ett medeltida ursprung, eller är äldre än så. Under medeltiden präglades landet av en omfattande nybyggnadsverksamhet i tidigare obebodda eller glest bebodda områden. En stor del av Värnamos gårdar och byar kan ha uppstått genom nyodling under medeltid eller senare. Även under Vasatiden på 1500-talet anlades många torp, vilka senare utvecklades till gårdar och byar. Många av ortnamnen har efterled som härstammar från medeltid och senare: *-arp, -bo, -hult, -ryd, -torp*. Bebyggelselägena har gamla anor medan däremot byggnaderna har avlöst varandra. Många av de småländska gårdarna ingick inte i en bybildning, utan låg som ensamgårdar i skogsbygder och utkantsområden. I socknarna runt Värnamo grupperades bebyggelsen i rätt stora byar, omfattande upp till 15 gårdar. Före 1700-talet var det ovanligt med byar med fler än ett par gårdar. De omfattande hemmansklyvningarna på 1700- och 1800-talen påverkade byarnas struktur med en förtätning av bebyggelsen som följd. Byar eller rester av byar som kan ses i dagens landskap är ofta resultat av delningar av ursprungliga gårdar. Byggnadsverksamheten på landsbygden har av tradition varit friare och mindre reglerad än den i stadsmiljön. Bebyggelsen sätter sin prägel i kulturlandskapet.

Bystrukturerna har olika kännetecken. I *klungbyn* ligger gårdarna i byn klungvis grupperade, samlade kring en gemensam vägsträckning. I Värnamo kommun finns flera exempel på klungbyar, t ex Södra Vissö i Bredaryd och Rössved i Nydala. *Radbyar* kännetecknas av att gårdarna i byn ligger längs byvägen, ibland med ekonomibyggnaderna och mangårdsbyggnaderna på ömse sidor av vägen. Exempel på radbyar är Fänestad i Forsheda, Drömminge i Voxtorp och Långshult i Rydaholm.

Gårdsstrukturen i den västra delen av Småland, dit Värnamo kommun hör, karaktäriseras av oregelbundet grupperade gårdshus med *mangård* och *fägård* ställda i vinkel, eller parallellt med varandra. Mangård och fägård kunde vara åtskilda av ett staket eller av en byväg. Till mangårdens byggnader hörde bostadshus, visthusbod, jordkällare, sädesmagasin. Till fägården hörde fähus, stall, svinhus, lador för foder och säd, loge. Byggnader där det bedrevs eldfängd verksamhet, såsom smedjor och bastubyggnader, placerades på avstånd från övriga gårdsbyggnader. Från att gårdarna varit försedda med många olika hus för skilda verksamheter, så samlades under 1800-talet bland annat fähus och loge i en gemensam ladugårdsbyggnad. Denna typ av ladugårdsbyggnader, ofta försedda med körbrygga i sten och trä, är allmänt förekommande i Värnamo kommun.

På byarnas utmarker låg torp, uppförda på ofri grund. Torp hade börjat anläggas redan på 1500-talet, men hör framförallt 1700- och 1800-talen till. Många gårdar utvecklade då sitt jordbruk och arealerna blev större. Den ökade arbetsinsatsen krävde fler dagsverken från torpare. Torpen fick en stor betydelse för uppodlingen av ny mark och gav landskapet dess speciella prägel av småbrukarlandskap. En del av torpen var knutna till den försvarsorganisation som grundades 1682, Indelningsverket. En stuga, ett fähus och en bit mark hörde till knektens förmåner.

Manbyggnaden

Bostadshusen hade fram till det senaste århundradet formen av en *enkelstuga*, en *parstuga* eller *dubbelkammarsstuga*.

Enkelstugan innefattade en stuga med intilliggande kammare och förstuga. Kammaren var oftast försedd med eldstad, och stugan och kammaren hade vanligen en gemensam skorstensmur. Bostadstypen har gamla anor och var fortfarande allmänt förekommande på mindre gårdar och i torpmiljö under 1800-talet. I sin vanligaste form upptar stugan ca 2/3 av hela husets längd. Exempel på torp och ensamgårdar med bevarade enkelstugor är Rimstorp (Tuddabo 1:7) i Gällaryd, Galarefällan (Bor 3:44) vid Bor Södergård i Voxtorp och Rusalem (Upplöv 3:12) i Rydaholm.

I samband med hemmansklyvningen under 1700- och 1800-talen förekom att två angränsande gårdars bostadshus byggdes samman. Exempel på sammanbyggda enkelstugor, s.k. *tvillingstugor*, finns i den f d fältskärrarbostaden i Hättebo (Hättebo 1:4) i Nydala och i Sötåsa (Sötåsa 1:4) i Gällaryd.

Parstugan med en förstuga omgiven av en större stuga på ömse sidor, blev vanlig på större gårdar och militära boställen under 1600-talet. Köksdelen kom från 1700-talet att förläggas i bakre delen av förstugan. Under 1700- och 1800-talen började även bönder att uppföra parstugor. Parstugor i 1½ våning finns på Moens gård (Hindsekind 1:13) i Värnamo, i Rödjan (Rödjan 2:1) i Voxtorp och på Tryggarps f d säteri (Tryggarp 9:2) i Rydaholm. Parstugor med två våningar återfinns i Västhorja (Lagläsaren 1, 2, 3) i utkanten av Värnamo, i Trälsmo (Trälsmo 1:6) i Gällaryd, i Malaberg (Malaberg 1:2) och Åkerås (Åkerås 1:2) i Rydaholm.

Dubbelkammarsstugan, där den ena stugan ersatts av två kammare, blev allt mer vanlig från slutet av 1700-talet.

Parstugor och dubbelkammarsstugor är vanligt förekommande plantyper på landsbygden i Värnamo kommun. Bostadshus som nybyggdes i samband med laga skiftet utformades oftast som en parstuga i två våningar.

Tvåvånings parstuga med kamrar på båda sidorna. Kolvarp Norregård, Rydaholm

Befolkningstillväxt och ekonomisk utveckling på landsbygden under 1800-talet medförde att bostadshus byggdes till och på eller nyuppfördes. Också från centralt håll bedrevs propaganda för byggande av bättre bostadshus på landsbygden. De nya bostadshusen kunde låna stildrag från herrgårdar och prästgårdar. Bostadshusen uppfördes ofta med en sexdelad plan eller som salsbyggnader med en större sal i byggnadens mittparti. Klassicerande arkitekturelement tillfogades fasaderna och panelen målades i ljusa oljefärger. Exempel på dessa byggnadstyper återfinns i Stora Ånga (1:3) i Fryele, Bocklarebo (1:3) i Nydala, Lagmansryd (1:2), Stora Björkekulla (1:7) i Voxtorp (som senare har försetts med faluröd locklistpanel), Nyagärde (Lagmansryd 1:10 - dock med faluröd locklistpanel), Nederled Södergård (Nederled 6:6) och Södra Jonsbo (Rydaholms-Jonsbo 1:3). Äldre bostadshus byggdes på med frontespis och förstukvist med lövsågerier, det senare oftast mot västerläge. Förebilderna hämtades från planscher i de mönsterböcker som blev vanliga under 1800-talets andra hälft.

Ekonomibyggnader

Fram till 1800-talet hade gårdarnas ekonomibyggnader separerade funktioner och låg ganska fritt grupperade. Närmast manbyggnaden låg i allmänhet boden, där bl a spannmål förvarades. Då boden representerade gårdens välstånd, blev dessa i regel välbyggda. Många bodar finns bevarade på gårdarna i Värnamo kommun. En speciell grupp utgörs av *loftbod*ar, dvs. bodar i två våningar. Svalgångsbod, eller utskottsod, kallas de som har en utkragad övervåning, ibland med ett utskuret mönster i den nedre bjälken. Ett exempel på en sådan finns på gården Långshult 1:14 i Rydaholm. En ålderdomligare typ av loftbod, med svalgång längs långsidan och utvändig trappa, finns på ensamgården Rödjan 2:1 i Voxtorp.

*Loftbod med utkragad övervåning i Långshult, Rydaholm.
I den nedre bjälken finns en utskuren dekoration*

Bastubyggnader och smedjor placerades på behörigt avstånd till övriga byggnader på gården eller bybebyggelsen, pga. brandrisken. Dessa var oftast gediget byggda, knuttimrade med en taktäckning av näver och torv eller stickspån, under senare tid tegel. Bastubyggnaderna representerar en ålderdomlig byggnadstyp, vilken tros ha haft betydelse för introduceringen av knuttimringstekniken i Skandinavien. Bastubyggnaderna i Värnamo kommun är knuttimrade, med en svale på ingångsgaveln,

bildad av utskjutande sidoväggar av stående virke samt av taket. De benämns ofta linbasta med ett dialektalt namn. Förutom till torkning av lin så har dessa i ännu större omfattning använts till att torka säd och malt i och inte minst till att röka matvaror i.

De omvälvande förändringarna inom 1800-talets svenska jordbruk, med ökad produktion som följd och därmed krav på andra tekniska lösningar och förbättrad hygien, medförde en hög byggnadsaktivitet. Ekonomibyggnaderna utvecklades och utökades. *Logar* i två våningar började uppföras, försedda med en utvändig körbrygga och tröskgolv i övervåningen. Ett exempel finns där körbron är inbyggd, på gården Nydala-Rössved 2:3 i Nydala. Bottenvåningen kunde ofta inrymma en fähusdel, uppförd i sten eller timmer. En variant av skiftesverksteknik finns också representerad i fähusdelen. Denna typ av ekonomibyggnader är fortfarande vanligen förekommande på gårdarna, och ger tillsammans med manbyggnaderna ett enhetligt uttryck åt landsbygdens bebyggelse inom kommunen.

1800-talets byggnadsaktivitet på landsbygden föranledde publicering av planschverk och typritningar med förebilder till jordbrukets byggnader. Dessa gavs ut på initiativ av bl a länens hushållningssällskap. En känd lantbruksarkitekt var Charles Emile Löfvenskiöld som upprättade typritningar för byggnader till mindre jordbruk. Traditionell byggnadskonstruktion och tradition på erfarenhetens grund, parades med typritningarnas plan- och fasadlösningar.

Under de senaste decennierna har de traditionella ekonomibyggnaderna kompletterats med silobyggnader och enklare hallbyggnader.

Ekonomibyggnader är produktionsbyggnader där funktionen ofta har varit viktigare än utanverket, arkitekturen. De utgör tillsammans med mangården ett självklart inslag i kulturlandskapet. I takt med jordbrukets förändring står i dag många av ekonomibyggnaderna utan funktion. De har blivit överloppsbyggnader. Friliggande hölador ute i markerna är sällsynta. Några exempel finns: längs Storåns lopp i Forsheda, i Bor Södergård i Voxtorp och i Kolvarp i Rydaholm.

Hur kommer landsbygdens kulturmiljöer att te sig i framtiden när överloppsbyggnaderna försvinner pga. bristande underhåll och då de inte längre har någon funktion?

Byggnadsteknik och material

Timmer och trä i furu var naturliga byggnadsmaterial i ett landskap dominerat av skogsbygder. Byggande i timmer med knuttimringsteknik kan dateras åtminstone till sen järnålder. Förutom bostadshuset uppfördes fähuset i knuttimringsteknik, och kanske även de övriga byggnaderna om tillgången på material tillät det. Under 1800-talet blev brädfodring av timmerbyggnaderna allmänt förekommande. I den stående panelen användes hela stockens bredd. Den avsmalnande bredden gjorde att rotända respektive toppända omväxlande vändes uppåt på husets vägg. Över skarvarna spikades lockläkt, locklist. Den varierade bredden gav en omväxlande väggyta. Modern locklistpanel kännetecknas däremot av en regelbunden symmetri. Timmerknutarna kläddes in med knutlådor eller sågades av. Knutar och dörr- och fönsteromfattningar vitmålades nu i större omfattning.

De faluröda byggnaderna, såväl bostadshus som ekonomibyggnader, dominerar landsbygdsbebyggelsen i Värnamo kommun. Traditionen att rödfärga byggnaderna

är yngre än vad man skulle kunna tro. Det är först mot slutet av 1800-talet som bruket att måla bostadshus och ekonomibyggnader med slamfärgen *Falu rödfärg* får sin stora utbredning. Slamfärgen ger inte ett tätt ytskikt, vilket gör att träet andas, att fukt inte stannar kvar i det och att värme lätt kan lagras.

Utvecklingen av sågverksnäringen under 1800-talets andra hälft utvecklade en panelarkitektur. Byggnader försågs med *fasspontpanel*, oftast liggande och ofta försedd med listverk. Fasspontpanelen målades i ljusa oljefärger och försågs gärna med *lövsågerier*, "snickarglädje". Runt sekelskiftet 1900 försågs många bostadshus med en förstukvist, öppen eller glasad, med lövsågerier och andra snickeridetaler. Den nya förstukvisten blev ofta nog en statussymbol. I vardagslag användes köksfarstun. Snickarna hittade sina förebilder i olika planschverk. Exempelen på förstukvistar med fina lövsågerier är många i Värnamo kommun och de är karaktäristiska för bebyggelsen. Bostadshusen i Drömninge by i Voxtorp uppvisar olika varianter av förstukvistar och verandor, inglasade eller öppna, med lövsågerier. Den vackraste och ovanligaste finns i Västra Gunnamo (Gunnamo 1:4) i Gällaryd: lövsågerier med vita druvklasar mot lindblomsgröna snickerier. Manbyggnaden på Norråsen i Voxtorp (Voxtorps-Åsen 1:18) har en praktfull veranda i två våningar, där vita lövsågerier omger infällda mörkgröna fält. Idag görs kopior av de gamla lövsågerierna utan att nå fram till ursprungets graciösa former. Med nutida virkeskvalitet och förenkling blir formen grövre.

Förstukvist med lövsågerier i lindblomsgrönt och vitt, på manbyggnad i Västra Gunnamo 1:4, Gällaryd

Mot 1800-talets slut blev det vanligare med stommar med plank och resvirke, vilket möjliggjorde en förändring av byggnadernas formspråk och proportioner. I början av 1900-talet återkommer de stående panelerna, släta eller försedda med locklist. Under senare decennier förekommer panelarkitekturen främst som lockpanel, nu med en avsevärt sämre virkeskvalitet.

Skiftesverk har haft en omfattande utbredning i Småland och har varit en vanligt förekommande teknik i gårdarnas ekonomibyggnader. Materialet i det småländska skiftesverket har oftast varit furu. Ett fint exempel på skiftesverk finns i den stora U-formade ekonomibyggnaden på Värmeshults gård i Gällaryd, uppförd 1905.

Ekonomibyggnad från 1905 i falurött skiftesverk på Värmeshults gård, Gällaryd

På 1950-talet lanserades den grå fasadplattan i *asbestcement*, populärt kallad eternit, vilket var ett av produktnamnen. Detta, som senare konstaterades hälsovådliga material, har paradoxalt nog ofta bevarat den ursprungliga, underliggande fasaden.

Takens ryggåskonstruktioner ersattes under 1800-talet av takstolar. Den traditionella taktäckningen utgjordes av *stickspån*, sticketak med ett lokalt namn. Sticketaken finns många gånger kvar under en senare taktäckning, speciellt på ekonomibyggnaderna. Ett välbevarat sticketak finns på en timrad magasinsbyggnad på gården Försebo 1:2 i Fryele socken.

Taktegel, lertegel, avlöste stickspånen. Taktegel har tillverkats lokalt, bl a på Helmershus tegelbruk i Värnamo socken. Från 1930-talet fick de äldre takmaterialen konkurrens av andra material som plattor i eternit, dvs. *asbestcement* och *betong*. Eternittak, i korrugerad form, är vanligt förekommande på ekonomibyggnader.

Halm som taktäckning har endast förekommit på ekonomibyggnader. Nya tröskningsmetoder under 1900-talet gjorde att tillgången på lämplig halm minskade, samtidigt som kraven på brandsäkerhet blev större. Halmtak förekommer idag bara på en del byggnader i hembygdsgårdsmiljö. Ett halmtak, numera täckt med ett plåttak, finns kvar på ladugårdsbyggnaden på fastigheten Leda 1:2 i Fryele socken.

Fönsterglas har tillverkats med tre olika metoder. *Månglasmetoden*, kronglas, användes fram till 1800-talets början. Detta handblåsta glas har ofta bågformiga skiftningar och ojämnheter, med ett tjockare mittparti. *Cylindermethoden* användes fram till 1920-talet. Detta glas kunde göras mycket tunt, och har parallella skiftningar och ojämnheter. Metoden ersattes av en mer industriell tillverkningsmetod, *draget glas*. Idag används *floatmetoden*, vilken ger ett jämnt glas utan oregelbundenheter. De fönster som har äldre glas med ojämnheter är oftast tillverkade med cylindermethoden.

Frälsegårdar, sätesgårdar och herrgårdar

Under 1200-talet växte en jordägande klass av stormän fram, under hägnet av en central kungamakt. Ett världsligt frälse uppstod: de storbönder som hade ekonomisk möjlighet att hålla ett rusthåll, fullgöra krigstjänst till häst. De blev därmed frälsta, dvs. befriade från skatt. Deras gårdar blev *frälsegårdar*. Den av kung Magnus Ladulås år 1280 instiftade Alsnö stadga fastställde villkor och privilegier för frälset.

Under medeltiden uppfördes *befästa borganläggningar* av såväl ofrälse som adelsmän. Med det utsatta läge ett gränslandskap hade ansågs det nödvändigt med försvar av gränser, egendom och handel. På Toftnäset på Bolmens norra sida finns murarna efter en medeltida borganläggning (fornlämning nr 103), i ett dåtida strategiskt läge. Intill ligger det f d säteriet Toftnäs, också det med medeltida anor. Anknytning till en storgård har även resterna efter den borganläggning (fornlämning nr 103) som finns på en udde i Källundasjön, norr om Källunda gård. Ruinerna efter en fogdeborg, Trolleborg, återfinns norr om Eds herrgård i Voxtorp. Borgen låg på en smal och utskjutande udde mellan sjön Flåren och Årån, väster om den sägenomspunna Trolleklippa. Den omtalades för första gången på 1360-talet i samband med striderna mellan folkungarna och mecklenburgarna. Borgen brändes ned 1434, i samband med Engelbrektsupproret.

Sätesgårdar beboddes av medlemmar av adeln. Under stormaktstidens 1600-tal stärkte adeln sin ställning och sitt jordinnehav. Detta gynnade uppkomsten av säterier, och på sina ställen växte det fram herrgårdslandskap med stora odlingsarealer. Så blev fallet t ex runt Källundasjön, på gränsen mellan Forsheda och Kärda socknar. Herrgårdsbebyggelse fick dock en begränsad utbredning, i jämförelse med andra landskap i Sverige. På sina håll blev bönder torpare med dagsverksplikt och torpställen växte fram under säterierna. Så skedde t ex under Tryggarps säteri i Rydaholm. Sätesgårdarnas huvudbyggnader var tidigast ofta av typen framkammare-stuga, en enkelstuga eller parstuga med påbyggda gavelkammare. Tryggarps säteri utgör ett exempel på detta. Manbyggnaden stammar till sina väsentligare delar från 1600-talet, en från början traditionell timrad byggnad av parstugetyp, försedd med faluröd panel och senare förlängd och utvidgad med flera kammare under 1800-talet.

Under det sena 1600-talet framträder den karolinska herrgården som ideal, under inflytande av fransk slottsarkitektur. En centralt placerad huvudbyggnad flankerades av flygelbyggnader. Byggnaderna hade vanligen säteritak eller höga valmade tak. Anläggningen kunde kompletteras med paviljonger med tälttak. Under 1700-talets senare hälft uppfördes även herrgårdsbyggnader i två våningar, utrustade med brutna tak med valmade gavelspetsar. Exempel på detta är den bevarade flygelbyggnaden på Toftnäs f d säteri i Torskinge. Huvudbyggnaden på Dannäs säteri är timrad och försedd med faluröd locklist såsom 1600-talets sätesbyggnader, men det brutna och valmade taket representerar det modernare arkitekturideal som var rådande byggåret 1778.

Huvudbyggnaden på Dannäs säteri, uppförd 1778. Den faluröda locklistfasaden utgör ett äldre stildrag, hämtat från 1600-talets sätesbyggnader

Med 1700-talet kom nya arkitekturideal hämtade från fransk arkitektur och främst introducerade genom arkitekten Carl Hårleman. I Nydala herrgård visas det nya arkitekturidealet. Den monumentala timrade byggnaden uppfördes med en fasad klädd med näver och tegelplattor och försågs med en ljusröd puts. Byggnaden har ett valmat tak med infällda runda takkupor, s.k. oxögon. Herrgårdsbyggnaden ritades möjligen av arkitekten Carl Fredrik Adelcrantz och uppfördes för familjen Stedt 1778.

År 1746 stod Hörle bruks herrgårdsbyggnad klar. Arkitekt var Göteborgsarkitekten Bengt Wilhelm Carlberg.

Källunda gård i Kärda uppfördes 1820 och uppvisar en för landet ovanlig arkitektur. Arkitekten har inspirerats av den italienska renässansvillan och har ritat en herrgård med kvadratisk grundplan, krönt av en glasad lanternin och med frontespiser åt alla fyra väderstreck.

Den nya huvudbyggnad som uppfördes på Gamla Åminne i mitten av 1800-talet är betydligt anonymare: en rektangulär empirebyggnad med enkla, släta putsfasader och ett flackt takfall. Putsfasaden har ersatt den ursprungliga linoljemålade fasadpanelen.

Herrgårdsbyggnaden på Hökhults gård i Kärda är uppförd så sent som 1939.

Godsen och de större gårdarna har haft en viktig roll inom jord- och skogsbrukets utveckling. De har bildat ekonomiska, sociala och kulturella system och fungerat som förmedlare av innovationer. De har haft funktion som representativa kulturmiljöer.

Järnvägssamhällenas bebyggelsemönster och byggnader

Utvecklingen av järnvägssamhällena är nära förknippat med 1800-talets industrialisering. Järnvägsnätets utbyggnad, näringsfrihet inom handeln 1846 och 1864 och industrialismens genombrott under 1800-talets andra hälft innebar avgörande förändringar i bebyggelse, infrastruktur och levnadsförhållanden i det sena 1800-talets Sverige. Nya samhällen växte fram efter järnvägslinjerna, järnvägen bröt ny bygd. Med järnvägen kunde skogens rikedomar bättre tillvaratas, virke

transporteras och sågverk och snickerier växte fram i dess efterföljd. Så skedde i de nya stationsorterna Bor i Voxtorp och Horda och Smålands-Rydaholm i Rydaholm. Sveriges riksdag beslutade 1854 att ett järnvägsnät skulle anläggas, bestående av stambanor och bibanor. Stambanorna skulle bekostas och ägas av staten. För bibanornas anläggande krävdes enskilda initiativ. Meningen var att bibanorna skulle knyta ihop bygder och städer med stambanorna som drogs i det inre av landet, utanför de äldre tätorterna. Värnamo anslöts inte till stambanenätet, men hamnade i skärningspunkten mellan tre järnvägslinjer: Halmstad – Nässjö invigd för Värnamos del 1877, Skåne – Smålands järnväg invigd 1899 och järnvägen Göteborg – Alvesta, invigd 1902. Sockenkärnorna Bredaryd och Forsheda växte ut till järnvägssamhällen, i samband med byggandet av järnvägslinjen Halmstad – Nässjö. Bor, Horda och Rydaholm växte fram som nya stationsorter efter järnvägslinjen Göteborg – Alvesta.

Stationsbyggnaderna blev det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets mer betydande offentliga anläggningar. Nya tekniska och organisatoriska krav ställdes på dessa byggnader. År 1895 utgav järnvägsarkitekten Adolf Edelsvärd skriften *"Allmänna föreskrifter vid uppförandet av husbyggnader vid Statens Järnvägar"*. Sparsamhetskravet vid byggandet av stationshusen gav upphov till ett modellhustänkande. Längs de enskilda banorna blev typhusbyggandet nästan regel från början. Stationshusen skulle inrymma utrymmen för personal, resenärer och gods, dvs. expedition, väntsalor i olika klasser och godsexpedition i bottenvåningen. I de mindre stationsbyggnaderna inrymdes tjänstebostäder i övervåningen. I anslutning uppfördes avträden och ofta jordkällare och på litet avstånd godsmagasin, vattentorn och pumphus. Representativa planteringar omgav stationsbyggnaden. Längs järnvägslinjen Göteborg – Alvesta uppfördes stationshusen i Bor, Horda och Rydaholm efter samma typritning. De byggdes som tvåvåningshus med brant sadeltak, frontespis på långsidorna, utkragad övervåning och konsoler under denna och takfallet. Den liggande panelen var ursprungligen rödmålad, men är idag ljus gul på alla tre stationsbyggnaderna.

Längs banorna byggdes banvaktsstugor, också de efter typritningar. En bevarad banvaktstuga efter järnvägssträckningen Göteborg – Alvesta återfinns i Ingabo, norr om Bor. Stugan är uppförd i 1½ våning och har en rödmålad liggande rundad panel och gröna fönstersnickerier. Vid Mosslelund i södra utkanten av Värnamo och i Åminne i Värnamo socken återfinns bevarade banvaktstugor, uppförda för Skåne – Smålands järnväg. De är byggda i gult tegel med röda tegelband som dekor.

Värnamo, från vadställe till regionalt centrum

Värnamos namn är oupplösligt förknippat med dess under århundradena centrala roll som betydande marknadsort och därtill som en knutpunkt där kommunikationsleder från olika håll strålat samman. Staden är belägen vid den historiskt betydelsefulla vägsträckningen Lagastigen, strax ovanför Lagans utlopp i sjön Vidöstern. Värnamo var en anhalt på vägsträckningen från södra Sverige upp mot Jönköping och vidare mot Mälardalen. På platsen har vadställen funnits i Lagan, vilket anses vara upphovet till att en bebyggelsekoncentration med kyrkplats och tingsplats uppstod just här under tidig medeltid. Som marknadsplats, bl a med en betydande handel med boskap, intog Värnamo en central ställning för hela Småland från medeltid och fram mot 1800-talet.

På 1400-talet blev Värnamo lagmanstingsställe för Västbo och Östbo härad, dvs. Jönköpingsdelen av Tiohärads lagsaga.

Redan 1620 blev Värnamo köping, men det var Jönköpings borgerskap som innehade rätten att bedriva handel och hantverk. Värnamos egna köpmän fick avlägga tullar och skatter på sina varor till Jönköping, vilket anses ha begränsat köpingens utveckling. Handeln fick endast bedrivas på torg i köpingen, inte längs vägarna eller inne i husen. Fasta marknadsbodas uppfördes så småningom på marknadsplatsen i den västra delen av staden, längs nuvarande Köpmansgatan. Det minner också namnet på den lilla gatustumpen Boagatan om. På 1700-talet kom de så kallade frimarknaderna och det blev fritt för vem som helst att bedriva handel.

År 1765 fick Värnamo ett eget postkontor. Värnamo sparbank grundades som en besparingsbank 1836 av greve Jacob Essen Hamilton på Hörle bruk, norr om Värnamo. År 1846 upphävdes skråväsendet och handelstvånget och från 1864 rådde näringsfrihet. Köpingen kunde nu utvecklas under större frihet.

Värnamo utgjorde från 1200-talet egen socken, men först 1860 blev Värnamo självständig köping. Köpingen hade då ca 400 invånare. Från 1871 erhöll Värnamo rätt att utgöra särskild kommun och kommunalstadgar upprättades för köpingen.

Den första planen för köpingen fastställdes 1862, upprättad av kommissionslantmätare H. W. Andersson. Denna plan gällde fram till 1917. Kvarteren lades ut i anslutning till de gamla infartsvägarna och den befintliga bebyggelsen inpassades i planens rätvinkliga kvarter. Den gamla landsvägen kom nu att kallas Storgatan. Den begränsade areal som var tillgänglig innebar även bebyggande av mindre lämplig tomtmark.

År 1882 tillsattes en byggnadsnämnd och en byggnadsordning upprättades. Inga egentliga byggnadsföreskrifter hade funnits dessförinnan.

I anslutning till järnvägsdragningarna från 1870-talet och framåt kom byggnader med anknytning till järnvägarna och fabriksbyggnader att runt sekelskiftet 1900 förläggas utanför och väster om det egentliga planområdet. Förutsättningarna för industrins och handelns expansion ökade i och med de förbättrade kommunikationer som järnvägarna erbjöd.

År 1919 godkändes stadsingenjör Nils Christiansens förslag till ändring av den gamla stadsplanen, vilket innebar att angränsande delar av Värnamo socken, Mossle och Västhorja, inkorporerades med köpingen. Järnvägsstation, fabriksområden, poststation mm hade därtills legat utanför den gamla köpingsgränsen.

Värnamo fick stadsrättigheter 1920. Året därpå fick staden sitt vapen, *"en blå bjälkvis ställd ström på guldfält"*. Vapnet symboliserar Lagans vatten som rinner genom den gula mosanden.

År 1922 tillsattes en kommitté som skulle utarbeta förslag till kvartersnamn, och namn på gator, torg och parker. Kommittén försökte att i sina namnförslag inlemma namn som sedan tidigare hade en allmän hävd hos allmänheten.

Med stadsrättigheterna växte behovet av planer för de nytillkomna stadsdelarna. Den kände stadsplaneingenjören Albert Lilienberg upprättade en stadsplan, vilken antogs 1928, samtidigt med en förnyad byggnadsordning. I planen togs hänsyn till redan givna förutsättningar. Ett viktigt nytillskott blev Viadukten som uppfördes åren 1934 –

1935, en insats för att bemästra de topografiska förhållandena och förbättra kommunikationerna.

År 1944 fick staden sin förste stadsarkitekt, Hugo Bolker. Denne kom att bli upphovsman till många byggnader i Värnamo och runt om i kommunen.

Värnamo utvecklades till en kommersiellt livaktig plats vid en knutpunkt för järnvägen, med ett näringsliv baserat på hantverk, industri och handel. Garverier, färgerier, möbelindustrier, snickerier, gummifabrik, mekaniska verkstäder, gjuterier, textilindustrier, livsmedelsindustrier hör till de verksamheter som har varit betydande, utöver handeln.

Värnamo har bibehållit sin gamla funktion som regionalt handelscentrum med ett stort inflöde och en bredd och en mångfald uttryckt i en väl utvecklad centrumhandel och i förekomsten av externa köpcentra. Värnamos, ur historisk synpunkt, senare betydelse som en stark industriort utgör fundamentet för Värnamos ställning som handelscentrum.

Värnamo kommun med Värnamo som centralort bildades 1971 i samband med kommunsammanslagningarna. Hela kommunen har drygt 32 000 invånare, medan själva staden har drygt 18 000 invånare.